

Sam A. White: The Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire.

Cambridge University Press, Cambridge, 2011. 352 oldal.

Sam White, a fiatal amerikai történészgeneráció egyik legsikeresebb képviselője 2011-ben könyvet jelentetett meg az Oszmán Birodalom kora újkori történetéről *A felkelés klímája a kora újkori Oszmán Birodalomban* címmel. Az amerikai szerző könyvében az oszmán hanyatlás korszakának egy új interpretációjával állt elő, nézete szerint a válság legfontosabb indító-időzítő tényezője a kis jégkorszak¹ klímaromlása volt a 16–17. század fordulóján. Az oszmanista szakma nagyon jól fogadta Sam White környezettörténeti alapotottságú válságértelmezését, a könyv három rangos szakmai díjat is kiérdemelt mindjárt a megjelenést követő évben. Elnyerte a Közel-Keleti Tanulmányok Társasága Albert Hourani-díját mint a Közel-Keletről szóló legjobb tudományos munka. A Török Tanulmányok Társasága a *Climate of Rebellion*nak adta az M. Fuad Köprülü-díjat, amelyet a legjobb török, illetve oszmanista könyvnek ítélnék oda két-

évenként. Végül a Brit–Kuvaiti Baráti Társaság ugyancsak a legjobb közel-keleti témájú tudományos munkának választotta az amerikai szerző könyvét.

Sam White mind iskolázottságát, mind pedig kutatói szemléletét illetően globális történész, aki amerikai tanulmányait követően MA diplomáját a skóciai St. Andrews Egyetemen szerezte. Doktori értekezését az amerikai Columbia Egyetemen készítette el *Ökológia, éghajlat és válság az oszmán Közel-Keleten* címmel. Sam White angol anyanyelve mellett törökül (modern és oszmán változatában egyaránt), olaszul, franciául, spanyolul, latinul, németül és alapfokon hollandul is tud. Jelenleg az Ohio Állami Egyetem Történeti Intézetének oktatója. Nincs kétségem afelől, hogy hallani fogunk még róla és remélem, nem ez az utolsó könyvismertetés, amit Sam White munkáiról írok.

Az amerikai szerző könyvének bevezetőjében kifejti: az oszmán tanulmányok az egyetemes történelem fontos kutatási területét jelentik, ugyanakkor szisztematikus tudományos kutatások szempontjából valójában újak tekinthető ez a terület, ezért megbízható információk igen egyenetlenül állnak rendelkezésre vele kapcsolatban. A modern oszmanista történetírás egyik legfontosabb vitatémája a 17. és a 18. századi oszmán hanyatlás kérdésköre. Az ortodox történeti interpretáció szerint a válság és a hanyatlás elsőrendű oka a hanyatló és hatékonyságát

¹ A kis jégkorszak a történeti korok egyik legerőteljesebb és globális léptékben is jelentkező lehűlése volt. A klímaromlás nagy regionális különbségekkel a 12–15. század táján kezdődött és eltartott egészen a 19. század végéig, némely területen pedig a 20. század elejéig is. A kis jégkorszak négy különösen hideg periódusát tartja számon a klímátörténeti szakma: a 14. század derekát, a 16–17. század fordulóját, a 17. század utolsó harmadát és a 19. század középső harmadát. Általános egyetértés van a szakirodalomban a tekintetben, hogy a leghidegebb időszak, vagyis a kis jégkorszak mélypontja a 17. század volt.

vesztő politikai intézményrendszer, illetve az alkalmatlan szultánok voltak. Ennek a válsáértelmezésnek a hívei Sam White szerint kizárólag politikai perspektívából szemlélik az eseményeket, narratívájukban a modernitás és a fejlődés egyenértékű azzal a fajta központosítással és szekularizációval, amit a 19. és a 20. század török reformerei folytattak.

White koncepciója szerint az Oszmán Birodalom rendkívül gyors felfelé emelkedése döntően annak volt köszönhető, hogy a kormányzó elit egy jól kiépített ellátási rendszert hozott létre elsősorban a főváros és a hadsereg kiszolgálására. Az ellátási rendszer megerősítésének alapja a településhálózat és a mezőgazdasági művelésbe vont területek kiterjesztése volt. A 16. század folyamán az Oszmán Birodalom népessége igen gyorsan növekedett, a háborúk sorozata és a korszakban bekövetkező éghajlati változások pedig rendkívüli módon megterhelték a birodalmi ellátási rendszert. Utóbbi ráadásul csak később érte el mélypontját: a kis jégkorszak legerőteljesebb klímaromlása – amely a Kelet-Mediterráneumban hideg téli időjárást és elhúzódó szárazságot hozott – a 16. század utolsó évtizedében kezdődött el. Ez önmagában talán még nem eredményezett volna általános ellátási válságot, de a tizenöt éves háború következményeivel együtt már egy összetett létfenntartási válság kibontakozásához és egy elhúzódó közép-anatóliai lázadáshoz vezetett, amelyet a kortársak *dzseláli-felkelésnek*² (1595–1610) neveztek el.

White krízisértelmezésének meghatározó eleme, hogy az oszmán válságot globális kontextusban szemléli. Az amerikai szerző szerint a 17. század globális léptékben megmutatózó válságjelenségeit a kis jégkorszak hozta szinkronba. Ezek voltak Oroszország történetében a „zavaros idők”, míg Közép-Európában a harmincéves háború többretegű krízisében a Német-római Birodalom elveszítette népességének több mint harmadát. Az 1630-as és az 1640-es évek válsága egyaránt súlyosan érintette Eurázsia két szélén Angliát és Franciaországot, valamint Kínát, de szárazságok és éhínségek voltak Nyugat-Afrikában és Délkelet-Ázsiában, valamint ökológiai okokra visszavezethető válság bontakozott ki a Tokugava Japánban is. A globális válság oszmán alváltozata azonban fontos sajátosságaiban különbözött a többitől. A Közel-Kelet tájai marginális mezőgazdasági vidékeknek tekinthetők, ahol a termőterület regenerálódási képessége mérsékelt. Ezen a száraz tájakon nagyon magas az aszályhajlam, ráadásul régóta művelt területek, amelyek sokszoros degradációt szenvedtek el az évezredek óta tartó mezőgazdasági művelés során (erdőpusztulás, szikesedés, fajtaszerekció, hogy csak a legfontosabbakat említsük). Anatólia és a Közel-Kelet arid és szemiarid³ területei ökológiai

bűnözőkre használták, inkább nagyobb bandákat értettek rajta. Sam White szerint nehéz pontosan meghatározni a szó jelentését, mert az 1590-es évekig csak néhány alkalommal fordult elő oszmán kormányzati dokumentumokban.

² Maga a *dzseláli* elnevezés egy kis 16. század eleji felkelésre utal, először 1571-ben fordul elő. A kifejezést nem közvetlenül az eyes

³ Az arid és a szemiarid kifejezések száraz és félszáraz éghajlati viszonyokra utalnak, amelyek esetében mindenekelőtt a csapadék

értelemben nagyon sebezhetőek. A pleisztocén jégkorszak óta a világnak ezen a részén drámai hőmérsékleti és a csapadék mennyiségét érintő változások mentek végbe, amit az eltartóképesség alakulásában ezzel arányos ingadozások kísérték. A Közel-Kelet és Anatólia eredendően alacsony népességeltartó képességű terület, amelynek mérsékeltek a lehetőségei az ökológiai regenerációra. Ezen a vidéken sújtott le a kora újkori világ egyik leghatalmasabb birodalmára négyszáz éve egy klímaváltozás által kiváltott katasztrófásorozatot, amely megváltoztatta az oszmán történelem menetét.

Az Oszmán Birodalom erősen bürokratizált állam volt, ahol nyilvántartották a háborús erőfeszítésekhez szükséges erőforrásokat, gazdasága számára az elsődleges cél a főváros és a hadsereg ellátása volt. Sikereik alapvetően a „birodalmi ökológia” hatékony működtetésén múltak, ennek érdekében pedig biztosítani kellett a javaknak a perifériákról a központ irányába történő áramlását. A birodalmi ökológiát az oszmán területek földrajzi sokfélesége, a katonai mozgósítás igényei és a közvetlen birodalmi ellátás prioritásai határozták meg. Az Oszmán Birodalom nem a kortárs európai hatalmakkal származott egy töről, sokkal inkább Eurázsia kora újkori nagy agrárbirodalmaihoz – a Ming-kori Kínához, a Mogul Indiához, a Szafavida Perzsiához, a moszkvai nagyfejedelemséghez vagy a Tokugava Japánhoz – hasonlítható. Ezekben a birodalmakban változó módon és

mértékben, de egyaránt a központi hatalom bürokratikus kontrollja alatt működtek a települések, a földhasználat és mindenekelőtt a főváros és a hadsereg ellátása.

A 16. század végére az oszmán birodalmi ökológia – amely tehát nem volt egyedi, de területi kiterjedése mindenképpen figyelemreméltó – saját sikereinek áldozatává vált. Miután generációk munkájával sikerült felépíteni a katonai rendszert és a fővárost – amely a kora újkori világ legnagyobb városa volt –, a birodalom szembekegyült a népességnomás és az erőforrások szűkösségének problémájával. Az Oszmán Birodalom számos régióban elérte az eltartóképesség felső határát, a Mediterráneum központi tartományaiiban pedig nem volt több művelésbe vonható szántóterület. A parasztság környezeti, társadalmi és technológiai okokból nem tudta növelni az élelmiszer-termelés volumenét. Az ellátási helyzet Közép-Anatóliában volt a legsúlyosabb, amiben szerepe lehetett annak is, hogy ezen a vidéken a gazdálkodás kevésbé volt diverzifikált, búzát és árpát termesztettek, valamint birkát és kecskét tenyésztettek. A hektikusan változó adóztatás és a háborús időkben különösen súlyos kényszer-beszolgáltatások súlyosbították az egyébként sem rózsás helyzetet. A katasztrófa sújtotta területek azonban nemcsak saját lakosságukra nézve veszélyesek, hanem a migráció csatornáin keresztül exportálták problémáikat és konfliktusaikat a városokba – legfőképpen a fővárosba, Isztambulba. A birodalom a 16. század második felében jobbra még nem nélkülözött és nem mutatta a hanyatlás egyértelmű jeleit, de növekvő mér-

csékély mennyiségének következtében mérsékeltek a vegetáció életlehetőségei.

tékben sebezhetővé vált. Jobb években a birodalmi ökológia rendszere az alapfunkciókat könnyedén ellátta és biztosítani tudta a háborús mozgósítás feltételeit is. A 16. század vége felé azonban a jó évek az Oszmán Birodalom számára fenyegető mértékben megfogyatkoztak.

Sam White egyik alapkérdése, hogy elkerülhető lett volna-e az Oszmán Birodalom számára a 16–17. század fordulójának válsága. Egyedül a népességnomás minden valószínűség szerint nem lett volna elegendő a válság eszkalációjához, ahhoz kombinálnia kellett a természeti katasztrófákkal és hibás kormányzati lépésekkel is. Az 1580-as években folyó perzsiai háborúk idején az oszmán vezetés elővigyázatosan kerülte egy második front megnyitását, az 1590-es évek elején azonban az expanzionista frakció fölénybe került és sikerült meggyőznie III. Murád (1574–1595) szultánt, hogy új háborút kezdjen egy régi ellenséggel. Mindazonáltal az oszmán államférfiak alaposan elszámították magukat. A gyalogság megerősödése és az új típusú erődítés alaposan megváltoztatta a háború természetét Európában, és ennek következtében az oszmánok számára is radikálisan megemelkedtek a hadviselés költségei. A Habsburg kormányzat modernizálta erődítményeit és azok fegyverzetét, illetve a harcokban nagyobb szerepet kapott a gyalogság tűzereje. Az oszmán haderő már nem tudott olyan gyorsan előrenyomulni, mint korábban és a török katonai vezetők nem tudták rövid úton elérni stratégiai céljaikat.

Nem meglepő módon az államvezetés a spekulánsokat és a csempé-

szeket vádolta a hiányok miatt és az adók emelésével, valamint a rendkívüli háborús hozzájárulások bevezetésével reagált a szükséghelyzetre. Ez a hétköznapi gyakorlatban központi árszabályozást és rendszeres rekvirálásokat jelentett. A morális felhangokban gazdag politikai nyilatkozatok ellenére az oszmán államvezetés az árelenőrzéssel nem elsősorban a birodalom szegényeit kívánta támogatni, sokkal inkább a hadsereg ellátását kívánta ily módon biztosítani, tekintettel arra, hogy a kincstár anyagi lehetőségei igen korlátozottak voltak.

1591 végén, a száraz időjárás első karakteres megjelenésétől számítva a banditizmus évről évre erősödött a birodalomban, egészen 1596-ig, amikor is Közép-Anatóliában kirobbant a dzseláli-felkelés. Ezekben az években nemcsak az incidensek száma növekedett meg, hanem egyre koncentráltabban is jelentkeztek Anatólia középső részén. A katonák távolléte lehetőséget adott a banditáknak arra, hogy a rablótámadásokat érdemi kockázat nélkül hajtsák végre. A szerencsétlen parasztoknak sokszor nem volt könnyű különbséget tenniük a birodalom katonái és a banditák között. A szpáhik is sűrűn alkalmaztak kényszert annak érdekében, hogy kiszorolják a falusiaktól a kontingensek kiállításához szükséges ellátmányt és a banditák is gyakran adták ki magukat katonáknak. A parasztok védekezésükkel felfegyverkeztek és megszervezték az ellenállást: ilyen módon az adószedés és a banditizmus társadalmi hatásai és következményei nagyon hasonlóak voltak.

A „nagy szárazság” által kiváltott éhínség és erőszak vidéki menekült-

hullámot indított el. A menekültek tömeges beáramlása következtében Isztambulnak számos járvánnyal: bubópestissel, lépfenével kellett szembenéznie. Az éhínség 1596 tavaszán érte el a csúcspontját, a kortárs beszámolók drámai leírásokat tartalmaznak a fővárosban tapasztalható viszonyokról. Az Oszmán Birodalom birkaellátási rendszere az 1570-es évek óta leépült, ugyanis nagymértékben sebezhetővé tette az árak és az igények hektikus változása. Ugyanakkor az állattal való ellátás ökológiája nagyban különbözött a gabonaellátásától. A tenyészállatok levágása rövidtávon nehezen korrigálható hiányt teremtett. A rendszeresen alkalmazott kötelező árszabályozással a birodalmi kormányzat tovább súlyosbította a tenyésztők helyzetét, az állati termékekkel üzletelő spekulánsok és a csempészek elleni fellépései azonban teljesen eredménytelenek voltak. A juhokat a Duna vidékéről gyakran Lengyelországba csempészték, míg a kurd és a türkmén régiókból inkább Közép- és Nyugat-Anatólia piacaira hajtották az állatokat. A hiány következtében az állatok – legelsősorban pedig a birkák – váltak a rablások legfontosabb célpontjává, ráadásul jelentős számban estek áldozatul a kis jégkorszak hideg téli időjárásának is. A kormányzat számos alkalommal egyenesen betiltotta a birkák levágását és azt javasolta az éhezőknek, hogy egyenek inkább kecskét.

A kialakult helyzetre a Porta rugalmatlanul reagált. A kormányzatnak továbbra is tízezerszám volt szüksége birkára Kelet- és Közép-Anatóliából és az állattulajdonosoknak ebben a helyzetben nem volt választása, ami egy

egyre inkább akuttá váló ellátási válságot indított el. Különösen súlyos terhek neheztedek Karamánia tartományra, amelynek Isztambul ellátásában volt fontos szerepe. A terület számára 1595-ben kétszázezer birka beszolgáltatását írták elő, pedig ez a szám még egy átlagos évben is kirívóan nagy lett volna. Ráadásul az ellátási rendszer összeomlása után a juhokat a szultán a fővárosba rendelte eladásra, a húsukat pedig a piaci ártól jelentősen elmaradó, központilag megszabott áron kellett eladni, nagy veszteséget okozva ezzel az állatok tulajdonosainak. Az állatok begyűjtése előre látható módon számos helyen fosztogatásba torkollott, aminek következtében teljesen áttekinthetetlen, kaotikus helyzet alakult ki, különösképpen Karamániában. Nemcsak az ellátási rendszer omlott össze, hanem a jogi és a kormányzati rendszer is, aminek következtében a parasztok és a pásztrok megszűntek békés adófizetőknek lenni. Nem tudatos és előre eltervezett megmozdulásról volt szó, inkább az történt, hogy a központi kormányzat méltánytalan igényei ellenállást ébresztettek és amikor a törvénytelenések elérték a társadalmi robbanáshoz szükséges kritikus tömeget, a bűnöző csoportok hólabdaszerűen növekedésnek indultak. Ez a láncreakció indította el a dzseláli-felkelést. Ahogyan 1596-tól kezdődően a szárazság eszkalálódott, úgy vált egyre súlyosabbá a birodalom helyzete, a rablócsapatok idővel lázadó hadsereggé álltak össze. A magyarországi és perzsa háborúk, illetve a szíriai felkelés miatt a birodalomnak nem volt ereje ahhoz, hogy leverje a lázadókat, a terjedő erőszak és létbizony-

talanság pedig menekülthullámokat indított el a hegyek és legfőképpen a városok irányába. Mire 1606-ban véget ért a háború Magyarországon, a kortársak azt írták Anatóliáról, hogy „elnéptelenedett” és „romokban hever”. Sam White nézete szerint a dzseláli felkelés másfél évtizede volt az Oszmán Birodalom legsúlyosabb válsága Timur Lenk inváziója és az első világháború között. A lázadók leverése a tizenöt éves háború befejezése után is évekig eltartott, utolsó csoportjaikat 1610-ben számolták fel.

Sam White tézise szerint az Oszmán Birodalom általános ellátási válságának kialakulásában az éghajlatváltozás volt a kritikus tényező. Ebben a válságértelmezésben a kormányzó elit is mint a krízis terméke jelenik meg, amely képtelen volt minimalizálni a válság hatásait. A kora újkor globális krízisének kontextusában a világméretű válságjelenségek és lázadások nem a felemelkedő kapitalizmus és a modernitás jelei voltak Európában, sem pedig a stagnálás és a hanyatlás jelei Ázsiában, hanem a prekapitalista avagy preindusztriális társadalmak közös sérülékenységének bizonyítékai. A helyi társadalmak és kormányzatok a világ legkülönbözőbb tájain változó sikerrel igyekeztek választ adni a népességyomás és a klímaváltozás kihívásaira. Az Oszmán Birodalom ökológiai sebezhetősége különösen nagy volt, ebből következően az oszmán területeken különösen súlyos és elhúzódó válság bontakozott ki. Ennek a komplex eredetű válságnak döntő szerepe volt abban, hogy az Oszmán Birodalom feladta a Habsburgokkal szembeni

expanzív politikáját, elkezdett védekezve hátrálni és fokozatosan veszített az európai politikában játszott domináns szerepéből is.

A Közel-Kelet, Anatólia és a Dél-Balkán helyi társadalmainak gazdálkodását a klímaromlás a földműveléstől a legeltető állattartás irányába szorította: Anatóliában voltak olyan, a dzseláli-felkelés idején elhagyott szántóterületek, amelyeket a legközelebbi alkalommal már traktorral szántottak fel a 20. században. A zavargások idején gyakorlatilag az állattartás volt a gazdálkodás egyetlen lehetséges formája az érintett területeken, annak az eltartóképessége azonban csak negyede a földművelésének. A földönfutóvá vált és városokba menekült parasztok több okból sem tudtak visszatérni egykori birtokaikra a harcok múltával. Akadályozta a földművelés újjászervezését a területet használó állattartók ellenállása, jobbra megfelelő tőke sem állt rendelkezésre az újrakezdéshez, ráadásul a korábbi mezőgazdasági területeken az elhúzódó harcok során súlyos degradációs folyamatok mentek végbe. A városi szegény népesség felszaporodása növelte a járványveszélyt, a rendszeresen feltámadó fertőző betegségek pedig elgyengítették a demográfiai rekonstrukció folyamatát.

Sam White könyvében a következőképpen vontta meg a kora újkor oszmán hanyatlásának a mérlegét. A kis jégkorszak idején három komoly elmozdulás történt az oszmán földek ökológiájában. Mindenekelőtt a szemi-arid régiókban a földművelés rovására előrenyomult a külterjes pásztorkodás. Másfelől felgyorsult a népesség vándorlása a vidéki területekről a magas

halálózási arányokat mutató városi övezetekbe. Harmadrészt pedig a birodalom nagyobb részében a földművelés diverzifikációja ment végbe, aminek során számos vidéken az alapvető élelmiszernövények gabona monokultúráit exportorientált mezőgazdasági termények termőterületei váltották

fel. Ezek a fejlemények nem okoztak feltétlenül hanyatlást, de a kialakult körülmények között az oszmán népesség újraépülése és a birodalom konszolidációja csak igen lassan és részlegesen mehetett végbe.

Rácz Lajos